

Валерій Дячок,
кандидат історичних наук, доцент
Хмельницького національного університету

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ УСТИМА КАРМАНЮКА У СВІТЛІ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті на підставі архівних документів уточнюються справжні обставини діяльності відомого подільського розбійника Устима Карманюка (Кармалюка). Спростовується існуюча в літературній та історіографічній традиції думка про антипоміщицький, соціально орієнтований, визвольний характер діяльності У. Карманюка та його спільників, про виключно позитивне ставлення до нього з боку місцевого населення. Наводяться невідомі широкому загалу дані про обставини загибелі ватажка.

Ключові слова: Поділля, Устим Карманюк, літературно-історіографічний міф, фольклор, крадіжки, пограбування, розбійні напади, спільники, потерпілі, свідки.

Поміж постатей, що залишили помітний слід в історії Поділля та України в цілому, Устим Карманюк безсумнівно посідає одне з чільних місць за обсягом присвячених йому фольклорних чи художніх творів та історичних досліджень¹. Ще за життя він став напівлегендою, а після смерті – героїчним міфом, подібним до робінгудівського, якого потребувало як покріпачене селянство, так і представники нечисленних кіл місцевої інтелігенції, дрібних чиновників та шляхти, нижчого духовенства, бо чутки про У. Карманюка уособлювали заповітне прагнення до подолання в краї польської економічної та культурної гегемонії. Однак саме в середовищі шляхетського кола поляків-українофілів (зокрема, Вацлава Ржевуського, Яна Комарницького, Тимоша Падурри, Антонія Мальчевського, Северина Гоцинського, Юзефа-Богдана Залеського тощо) ще на межі 20-30-х рр. XIX ст. почалася прижиттєва ідеалізація подільського розбійника шляхом творення й поширення пісень відомого «кармалюцького» циклу: «Повернувся я з Сибіру» та «Ой, Кармелюче, по світу ходиш»². Маловідомим є факт першого запису тексту під назвою «Pieśń Karmaniuka» Теофі-

1 Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк? / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 122; Його ж. Усталені історичні міфологеми родоводу Устима Карманюка (Кармалюка) й реальна дійсність за першоджерелами / В. Б. Любченко // Наукові записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Київ: Хмельницький, 2002. – Т. 8, ч. 1. – С. 161.

2 Дячок В. В. Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру», Тарас Шевченко: творення міфологеми / В. В. Дячок, В. І. Яременко // Сучасність. – 1997. – № 5. – С. 124-125.

лом Букарем на 15-20 років раніше українських фольклорознавців ще на поч. 30-х рр. XIX ст., що був опублікований в 1847 р.³

Саме ці твори дали поштовх до подальшого творення контамінаційної Кармалюкіани. У радянські часи «кармалюківський міф» став наслідком індивідуальної та колективної свідомої творчості письменників, істориків, фольклористів і краєзнавців, а основними його складовими є надумані і неодмінні тези – «народний месник», «масовий антикріпосницький селянський рух», «1000 нападів на поміщицькі маєтки», «20-тисячна селянська армія», «розздача награваного бідним», «портретне зображення У. Карманюка» тощо. Радянські ідеологи старанно ліпили з розбійника гідну наслідування особистість. Однак нагадаємо, що дані про 20 тисяч осіб вперше з'явилися у Й. Ролле як показник загальних втрат населення Поділля від масових втеч та переселень у період «діяльності» ватажка⁴. Проте з 1930-х рр. цифра з підміною змісту була використана як неспростовний доказ на користь тверджень про «широкий антикріпосницький селянський рух»⁵.

Остаточному формуванню героїчного образу мав сприяти виданий у 1948 р. збірник «Устим Кармалюк», до якого увійшли 210 документів⁶. Однак, як нами з'ясовано, при їх відборі переважав тенденційний підхід, внаслідок чого ігнорувались джерела, інформація яких не вкладалась до наперед заданих історіографічних схем. Пріоритет надавався матеріалам, які висвітлювали реакцію органів влади на дії ватаги: розшуки, арешти, перебування в ув'язненні, винесення вироків, обставини загибелі, і значно менше – матеріали допитів, показання свідків та потерпілих. Понад 80 % документів зазнали необґрунтованих скорочень тексту, що призвело до загального зменшення інформаційного потенціалу. Якщо в 20-30-х рр. археографічне опрацювання теми відставало від історіографічного освоєння корпусу джерел, то після публікації збірника значна частина документів залишалася незапитаною науковцями.

Головну причину тривалої, аж до 1985 р., перерви в публікації джерел ми схильні вбачати в порівняно пасивному історіографічному

3 Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі (період романтизму) / Р. Кирчів. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 97-98.

4 Ролле А. Кармелюк / А. Ролле // Киевская Старина. – 1886. – №3. – С. 560; D-r Antoni J. (Rolle) Opryszek. Opowieść zdarzeń prawdziwych //Antonij I. Gawedy z przeszlosci. – Lwow, 1879. – T. 1. – S. 238.

5 Хвиля А. Устим Кармалюк: До 100-ліття з дня смерті / А. Хвиля. – Харків, 1936. – С. 38; Гуржій І. О. Народний герой – Устим Кармалюк / І. О. Гуржій. – К., 1950. – С. 20; Його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х р. XVII ст. до 1958 р.) / І. О. Гуржій. – Київ, 1958. – С. 115.

6 Устим Кармалюк: зб. док. / упор. Є. Черкаська, І. Єрофеев; за ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. – К., 1948. – 344 с.

опрацюванні, що стало наслідком усталеного в науці трактування Кармалюка як керівника масового селянського руху, діяльність якого вже нібито й не потребувала додаткового дослідження. Науково-популярні роботи 1950-1980 рр. нічого нового ні в фактичному, ні в теоретичному осмисленні теми не дали. Наприклад, у публікації у 1987 р. тез доповідей наукової конференції до 200-річчя від дня народження ватажка переважали «переспіви» відомих, найчастіше перекручених фактів, літературознавчі теми та питання «увічнення» та «відображення» постаті в народній пам'яті, пам'ятках тощо. Жодних принципово нових дослідницьких аспектів джерелознавчого чи конкретно-історичного характеру не розглядалося⁷. На наше переконання, ідеалізований образ У. Карманюка є далеким від реального подільського розбійника, який постає з документальних джерел та автентичної частини фольклору.

Чи був насправді Устим Карманюк «філантропом» свого часу? Судові акти зберегли лише єдину подібну згадку: схоплений 16 червня 1827 р. у Кальній Деражні кріпаками пана Фелікса Янчевського Карманюк на питання про грабовані речі та гроші відповів, що речей ніяких немає, а сім рублів віддав зустрічній бідній людині⁸. Цей приклад, не підтверджений жодним іншим документом, часто фігурує як доказ «благодійності». Однак більш прискіпливий аналіз подій ставить під сумнів вищезгадане. Як стає відомо з показань У. Карманюка, під час облави він та двоє спільників переховувалися поблизу Старої Гути, де зустрічалися з селянами В. Кривеньким і Р. Музикою та шляхтянкою М. Добровольською. Місцеві допомогли уникнути переслідувачів, приносили з корчми горілку, яку разом розпивали, а жінка надавала інтимні послуги, за що отримала в подарунок деякі крадені речі⁹. Таким чином, гроші Карманюком були витрачені на цілком конкретні цілі.

Відомі також кілька переказів людей, які, посилаючись на розповіді своїх батьків та дідів, зазначали, що Карманюк під настрій міг винагородити певною сумою, хоча спочатку примушував боятися за своє життя. Є згадки в народних оповіданнях, що Устим міг подати бідній вдові трохи грошей на дарунки дітям, якщо вона поштиво привіталася. Натомість, іншій жінці, яка висловила ватажкові негативну думку про його заняття, безжально наказав забити в п'яти кілька цвяхів. Зокрема, існують записані на теренах Хмельниччини розповіді про «підковування» жінки на пріз-

7 Народний герой У. Кармалюк (До 200-річчя від дня народження): тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1987.

8 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 108.

9 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 94; Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 1, арк. 11-13.

висько Воскобойчиха¹⁰. Науковий співробітник ВУАН Сергій Якимович, який відвідав у 1925 р. с. Шляхові Коричинці (тепер с. Волоське Деражнянського району Хмельницької області), чув від селян, як ватажок розбійників «підковував», а то й гвалтував їх матерів чи бабусь¹¹.

Ще один зі стереотипів, міцно вкорінений в масову свідомість, стосується дати народження У. Карманюка. Зауважимо, що 27 лютого (за старим стилем) 1787 р. є не датою народження, а датою хрещення Устима (Севастияна)¹². Правильним є написання родинного прізвища (згідно метричних книг уніатської Свято-Покровської церкви с. Головчинці Летишівського повіту Подільського воєводства, з 1955 р. — село Кармалюкове Жмеринського району Вінницької області) через літеру «н»: «Карманюк», що спростовує твердження деяких сучасних краєзнавців про польську інтригу в переінакшенні прізвища вже після смерті ватажка¹³.

Принциповим є з'ясування причин, які підштовхнули У. Карманюка до початку протиправних дій. Як відомо з багатьох історичних праць, у 1812 р. поміщик А. Пігловський віддав свого кріпака в рекрути нібито через його «бунтівний характер»¹⁴. Однак очна ставка Устима з двоюрідним братом Іваном Ододюком (Удодюком) та свідчення в Літинському повітовому суді сімнадцяти його односельців від 28 та 29.03.1822 р. дають підстави стверджувати, що насправді мала місце крадіжка воску з сільської каплиці в рідному селі Головчинці¹⁵. Такі дії підпадали під укази Павла I від 31.07.1799 р. та Олександра I від 14.05.1802 р. Згідно першого, осіб за крадіжку від 20 крб. сріблом, карали різками і віддавали в рекрути або засилали до Сибіру. Указ Олександра I вніс деякі зміни: упійманих вперше засуджували до покарання різками і залишали за місцем проживання; до віддачі в рекрути або заслання підлягали особи, затримані вдруге¹⁶.

За скоєння крадіжки Карманюка взяли під арешт, звідки він втік, а згодом повернувся без двох передніх нижніх зубів, яких навмисне позбувся, сподіваючись, що не буде відданий у солдати. У 1812 р. між Росією і

10 Устим Кармалюк: зб. док... — С. 281; Народ про Кармалюка: зб. фольклорних творів / упоряд. В. І. Тищенко. — Київ, 1961. — 276 с.

11 Якимович С. На місцях останніх днів Кармалюка / С. Якимович // Україна. — 1928. — № 1. — С. 60-61.

12 Любченко В. Б. Кармалюк чи Карманюк?... — С. 126.

13 Там само. — С. 122.

14 Хвиля А. Устим Кармалюк... — С. 15; Гуржій І. О. Народний герой — Устим Кармалюк... — С. 6; Його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х р. ХУІІ ст. до 1958 р.) / А. Хвиля. — Київ, 1958. — С. 115.

15 Устим Кармалюк: зб. док... — С. 50; Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 55.

16 Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — СПб, 1830. — Т. 25. — № 19059; ПСЗРИ. — СПб, 1830. — Т. 27. — № 20263.

Францією йшла війна, була потреба в рекрутах, але у зв'язку з епідемією чуми в південних губерніях Російської імперії Олександр І наказав замість людей брати коней¹⁷. Проте Карманюк все ж потрапив у солдати, що засвідчує не стільки патріотичні почуття поляка Пігловського, який, певне, більше симпатизував Франції, ніж Росії, скільки бажання за будь-яку ціну позбутися нечистого на руку кріпака¹⁸. Враховуючи зухвалий характер крадіжки, ймовірно, що ревні католики-пани вбачали в цих діях не лише кримінальний склад, а й певне святотатство, тому посприяли призначенню Устима до полку в Кам'янці-Подільському¹⁹.

Припускаємо, що 25-річна військова служба з її муштрою, палицевою дисципліною, позбавленням оточення сім'ї примусила Устима Карманюка відчувати весь жах кріпацтва, що й стало причиною дезертирства з полку. Цей вчинок поставив його поза законами Російської імперії. Повернення додому стало неможливим, тому разом з двоюрідним братом Микитою Удодюком він знайшов притулок у лісах поблизу сіл Овсяники і Головчинці Літинського повіту²⁰. Пошуки засобів існування підштовхують їх спочатку до дрібних крадіжок, а невдовзі – до відкритих грабунків.

Саме в березні 1813 р. У. Карманюк і М. Удодюк стали учасниками ватаги, до якої увійшли також селяни з Дубової Літинського повіту Іван Ткачук і Данило Хрон. Першим досвідом розбійництва стала крадіжка в ніч з 23 на 24 березня 1813 р. у Дубовій. З показань Ткачука, Хрона і Карманюка в ході слідства (жовтень 1814 – квітень 1815 р.) з'ясовується, що вони обікрали комору селянина М. Катришина і, забравши півтори мірки борошна (приблизно 200 літрів), півкопи яблук, копу яєць та 30 мотків пряжі, віддали все Ткачуку для продажу²¹. Наступної ночі здійснили напад на хату селянина Федора Шевчука з вимогою, щоб той вказав, хто серед односельців має гроші. Після відмови надати таку інформацію його катували, намагалися проколоти тіло списом. Нічого не домогшись і відібравши шкіряний пасок, нападники залишили жертву²².

Ще за кілька днів, вночі з 28 на 29 березня, Карманюк, Хрон і Удодюк обікрали двоюрідного брата У. Карманюка селянина Головчинців Г. Ковалю: забрали шапку, 1 корець житнього борошна, півтора ока воску, які потерпілий пізніше оцінив в 53 руб. 55 коп. асигнаціями²³. Тієї ж ночі ватага

17 ПСЗРИ. – СПб, 1830. – Т. 32. – № 25211.

18 Якимович С. Устин Кармалюк у судових актах / С. Якимович // Червоний шлях. – 1923. – № 8. – С. 120.

19 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 7.

20 Там само, арк. 55.

21 Там само, арк. 55, 61зв.

22 Там само, арк. 59зв.

23 Там само, арк. 58, 63.

пограбувала оселю орендаря Майдана Головчинецького Іцка Мунійовича. За свідченнями дружини орендаря Хаї Іцкової та зятя Шимона Абрама Лейбовича, вночі прийшли троє «гайдамаків» зі списками та косою, відчинили нечутно двері і вимагали спочатку хліб та горілку, а потім – гроші. Коли рідні орендаря відповідали, що грошей не мають, один з нападників вигукнув: «Маєш позичати. Заріжу!» – і кричав до іншого: «Давай ножа». В свою чергу інший, а саме Д. Хрон, відповідав: «Відріж йому (А. Лейбовичу – прим. В. Д.) ніс і вухо, або підсмаж його на вогні..., чи дитину заріж», яку потягнув за ноги. Нападники збиралися згвалтувати орендареву доньку, але їй вдалось врятуватись. Грабіжники забрали 18 крб., перину, дві подушки, килимок, 2 батоги, мідного півгорщика, каструлю, миску, 18 мотків ниток, три ключі, сім пар панчіх, два підсвічники, фартух, два простирадла, шість ножів, три виделки, настінне дзеркало, два пояси, дві хустки, три срібні перстні, кавову срібну ложку, срібну чашку, кістяний наперсток, жерстяну лійку і, підперши двері, пішли всі троє до льоху, де набрали горілки²⁴. Пізніше, після арешту Карманюка і Хрона, частину згаданих речей було знайдено в них, а частину – в дружини Устима Марії²⁵.

У цьому ж складі до кінця березня 1813 р. ватага здійснила крадіжку спиртних напоїв в орендаря корчми Шмуля Фроїмовича та грабунки п'яти селян з с. Головчинці: Г. Ковалю, П. Остапишина, М. Ворониці, В. Музики та І. Шевчука. Проте найбільш резонансним стало пограбування заможного селянина І. Сала з Дубової в ніч з 30 на 31 березня. Нападники вимастили обличчя сажею, вдерлися в дім, прив'язали господарів і двох наймитів до столу й лавок та почали катувати І. Сала, вимагаючи гроші. За наказом Д. Хрона Карманюк і Удодюк облили господаря горілкою, обклали соломною і підпалили, а потім наклали в чоботи жару та взули, притискаючи до підлоги. Коли ж господар не видав схованки родинних заощаджень, грабіжники, за їх зізнанням, разом обшукали хату та льох, щоб ніхто із спільників в разі знахідки не привласнив гроші собі. Цей факт, на наш погляд, красномовно свідчить про не надто довірливі стосунки між учасниками ватаги. Дружині потерпілого Горпині нападники різали шкіру на ногах, що в пізніший час у фольклорі отримає назву «червоні чобітки»²⁶. Забравши хатні речі та продукти харчування, підпалили в сінях соломі і підперли вхідні двері. Коли пожежу помітили в селі та вдарили на сполох, ватага покинула місце злочину. Всіх врятували, проте невдовзі від травм і опіків І. Сало помер.

24 Там само, арк. 63-64.

25 Там само, арк. 63зв.

26 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 32; Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 56зв.

Грабунки та вбивство викликали занепокоєння громади, тому зусиллями мешканців сіл Головчинці, Дубова та деяких сусідніх були сформовані групи, які здійснювали нічне патрулювання і пошуки злочинців. Місцевою повітовою владою створено комісію для розслідування згаданих злочинів²⁷. За подібних обставин діяльність розбійників призупинилася. Як з'ясувалося пізніше, вони продовжували переховуватися в лісах поблизу, навідуючись зрідка до дружини У. Карманюка Марії в Головчинці або до І. Ткачука в Дубову²⁸.

Детальний аналіз документальних джерел дає можливість з'ясувати загальний характер діяльності та особливості тактики «кармалюківців». Основним мотивом нападів стало забезпечення свого «нелегального» існування: кради або відбирали гроші, товари на продаж, продукти харчування. Причому в більшості випадків об'єктами нападу були селяни, а простір діяльності вузько обмежений виключно знайомою місцевістю – рідними їм селами. Таким чином, основним критерієм вибору жертв явно постають умови власної безпеки та безперешкодності дій.

Щодо випадку з І. Салом у працях радянських істориків наполегливо нав'язувалася думка про помсту «сільському глитаю» начебто за експлуатацію односельців²⁹. Але, як бачимо з судово-процесуального відтворення дій, мета нападників далеко не ідейна: вони під час слідства однозначно вказували, що були впевнені в отриманні за кілька діб до цього І. Салом 1500 руб. від місцевого шляхтича Крижанівського, про що останній їм повідомив, обмінюючи крадений віск на обіцянку зробити паспорти дезертирам³⁰. Чи не єдиним фактом антипоміщицьких дій У. Карманюка стало спалення винокурні поміщиків Андрія та Розалії Пігловських та крадіжка в них 11 шуб, 2 кожухів і 1 сюртука, що на нашу думку, слід розцінювати як помсту за віддачу ватажка в рекрути³¹.

У. Карманюка та Д. Хрона ввіймали селяни з Головчинець та Дубової. Перебуваючи під слідством у Літинському повітовому суді, вони змогли приховати свої дії, признавшись лише в дезертирстві. Тому судову справу не заводили, а їх спрямували до Кам'янець-Подільської комісії військового суду, де в червні 1814 р. за конфірмацією вироку коменданта генерал-майора Гана покарали 500 ударами шпіцрутенами та засудили до подальшого виконання військової повинності³². Тому 13 серпня 1814 р.

27 Там само.

28 Там само, арк. 56 зв.-57.

29 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 15; Єрофіїв І. До питання про Кармалюка / І. Єрофіїв // Червоний шлях. – 1924. – № 8-9. – С. 216.

30 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 55зв.

31 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 32, 171.

32 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 85зв.

У. Карманюка і Д. Хрона в складі 111 осіб відправили за розпорядженням Херсонського військового губернатора Дюка-де-Рішель'є в Крим для проходження служби. Але вже з першого ж тракту в с. Панівці (7-8 км від Кам'янця-Подільського) вони втекли. До них приєдналися дезертири Коночिवчук, Когут та Лебедчук. Пробравшись до лісів поблизу Головчинців, ватага розпочала нові напади на жителів навколишніх сіл³³.

3 серпня по жовтень 1814 р. вони вчинили ряд крадіжок в селах Дубова, Головчинці, Курилівці і Петрані, зокрема, в селян С. Івоненка, І. Бевза, І. Заруби, П. Андрійового, шинкаря В. Хаймовича та шляхтича С. Сакульського³⁴. Під час єдиного в цей період пограбування подружжя Онищуків було четверо нападників, озброєних списом, косою і лопатою, з них упізнали Д. Хрона і У. Карманюка, який вже грав першорядну роль. Побивши, з Онищука зняли одяг (кожух, пояс, шапку), чоботи і відібрали сім з половиною рублів сріблом³⁵.

20 жовтня 1814 р. У. Карманюка і Д. Хрона поблизу Головчинців упіймали селяни та відвели до Літинського повітового суду. Вони перебували під слідством у Літинській тюрмі близько семи місяців (до травня 1815 р.), після чого переведені до Кам'янця-Подільського для оголошення остаточного вироку, де їх справа як дезертирів 17 січня 1817 р. передана в розпорядження комісії військового суду³⁶. 20 вересня 1818 р. за сукупністю карних злочинів обох засудили до смертної кари. Однак подільський військовий губернатор О. М. Бахметьєв змінив вирок на позбавлення військових звань, покарання 25 ударами батою, таврування (особам, що відбували заслання за грабунки і крадіжки на лобі випікали «Вор») та заслання до Сибіру, що й було проголошено 25 жовтня 1818 р. 16 листопада їх із супроводжувальним документом, де зазначалися особисті прикмети та вирок суду, відправили до Іркутського губернського правління для розподілу на каторжні роботи. Проте під час проходження через станцію Перетину В'ятської губернії арештанти здійснили чергову втечу³⁷.

Перше заслання У. Карманюка до Сибіру, на нашу думку, започатковує новий етап його життя, який можна хронологічно визначити кін. 1818 – сер. 1824 рр. Його дії стають більш виваженими, з'являється певний досвід життя поза законом. Після повернення на Поділля його шляхи з Д. Хроном остаточно розійшлися. Сам Устим, з показань дружини Марії, вперше навідався до сім'ї в Петрів піст 1820 р. Однак вдома з'являвся зрідка, спочатку раз на два-три тижні, а пізніше – на чотири-п'ять.

33 Там само, арк. 57зв.

34 Там само, арк. 57зв., 64зв.-65.

35 Там само, арк. 64зв.

36 Там само, арк. 65зв.

37 Там само, арк. 54.

Особливо цікавою є згадка дружини, підтверджена старшим сином Іваном: на початку вересня 1821 р. Карманюк стверджував, що «на степах» вибрав місце проживання, познайомився з місцевими жителями, бував у них за кума, купив корову й хотів на зиму засіяти жито, а восени перевезти туди сім'ю.

В ході чергового слідства комісії Літинського повітового суду з 24 березня по 30 грудня 1822 р. з'ясувалося, що з літа 1819 р. до арешту в березні 1822 р. У. Карманюк переважно займався крадіжками. Цікавий випадок стався напередодні Різдва 1821 р., коли він соцькому с. Головчинець П. Козулі дав завдання: повідомити поміщиці Пігловській, що викрадені в неї речі та сани зі сливами головчинецького священика продані в Межирові місцевим євреям. За інформацію У. Карманюк вимагав від Пігловської 50 руб. сріблом³⁸. Вже наступного дня в євреїв відібрали викрадене. Пошуки самого У. Карманюка залишилися безрезультатними. Напевне, грошей від поміщиці він не отримав, бо восени 1821 р. вдруге спалив панську винокурню³⁹. Про використання У. Карманюком шантажу свідчать і спогади односельців, записані у 80-х рр. XIX ст.: іноді він приходив до обраної жертви і чітко визначав суму грошей, яку хотів отримати – коли їх давали, дякував і йшов, коли ж ні, то міг удатися до вбивства або підпалу⁴⁰.

Дії У. Карманюка впродовж 1819-1822 рр., як не дивно, не турбували ні повітову, ні місцеву владу. Навіть підпал поміщицької винокурні в листопаді 1821 р. не призвів до розслідування. Єдиний запобіжний захід – створення групи з 12 осіб, яка здійснювала пошуки в околицях⁴¹. Лише після пограбувань осель мешканців с. Майдана Головчинецького Опаловських та с. Овсяників Базилицьких, коли жертви зазнали тяжких тілесних ушкоджень та фізичних катувань (кололи списами, різали ножами, крім того Леську Базилицькому розтропили зуби й щелепу), Літинський повітовий суд порушив карну справу і призначив слідчу комісію⁴².

В результаті облави 22 березня 1822 р. заарештовано Карманюка та двох співучасників. На першому ж допиті він назвав себе Василем Гавриленком родом з Замостя (Австро-Угорщина), дезертиром Білозерського піхотного полку. Напади на Опаловських та Базилицьких заперечив, а речі, знайдені під час арешту, нібито купив на базарі в Херсонській губернії та в м. Барі⁴³. Викликані 28 березня 1822 р. на допит і очну ставку

38 Там само, арк. 47-48.

39 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 50-51.

40 В. Я. (Ястребов Володимир) На родине Кармалюка / В. Я. // Киевская Старина (далі – КС). – 1892. – №10. – С. 119.

41 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 50.

42 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 9.

43 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 39-41.

дружина Карманюка Марія та три сини: Іван (15 років), Остап (8 років) і Іван (5 років), визнали, що В. Гавриленко є насправді У. Карманюком, особливо, коли менші Остап та Іван кинулися до батька, цілуючи в руки і обличчя. Устима впізнав і двоюрідний брат Іван Удодюк, який за доказ навів факт відсутності двох передніх зубів. Однак і надалі Устим уперто продовжував видавати себе за іншого⁴⁴. Коли У. Карманюку, Й. Майданюку та І. Домбровському влаштували очну ставку з потерпілими Базилицькими, Одарка одразу впізнала Й. Майданюка та У. Карманюка, перший з яких за наказом другого різав їй ножем ноги. До слідства було притягнуто 49 свідків (з них 40 селян, 6 військових, 3 шляхтича) — усі вони впізнали у Василеві Гавриленкові Устима Карманюка⁴⁵.

Слід зазначити, що поведінка Карманюка в ході слідства в радянській історіографії трактувалась як намагання обманути царську владу, щоб не накликати лиха на сім'ю. Однак більш правдоподібно припустити, що ним керувало природне бажання уникнути суворого покарання за скоєне згідно чинного законодавства⁴⁶. Літинський нижній земський суд визнав їх вину⁴⁷ і, враховуючи вчинені У. Карманюком злочини, звинувачення в грабунках і багаторазових посяганнях на людське життя, Кам'янець-Подільський повітовий суд виніс вирок: покарання 101 ударом батою, таврування і довічне заслання на каторжні роботи⁴⁸.

Під час слідства У. Карманюк перебував у Кам'янець-Подільській в'язниці. Цей епізод є доволі важливим, оскільки радянська історіографія трактує спробу У. Карманюка підняти повстання та звільнитися з-під арешту⁴⁹. З документальних джерел з'ясовуємо, що з кінця лютого 1823 р. між арештантами палати № 4 поширювалися чутки про підготовку втечі. Як з'ясувалося, 12 березня 1823 р. вони грали в карти і вживали горілку, яку приносили тричі, в тому числі й солдат-вартовий⁵⁰. У. Карманюку вдалося зняти чи розбити кайдани, однак спроба втечі була невдалою: в ході переслідування вбили одного з організаторів — Я. Струтинського, чотирьох злочинців, включно з У. Карманюком, затримали одразу, решту — протягом тижня⁵¹.

44 Там само. — С. 44–45.

45 Там само. — С. 49–51.

46 Там само. — С. 337.; ПСЗРИ. — СПб, 1830. — Т. 5. — № 3006; ПСЗРИ. — СПб, 1830. — Т. 17. — № 12455; Статут Великого Княжества Литовского: В 2 ч. — СПб, 1811. — Ч. 2. — С. 337.

47 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 1, арк. 139; Там само, ф. 120, оп. 4, спр. 152, арк. 119.

48 Устим Кармалюк: зб. док... — С. 59.

49 Хвиля А. Устим Кармалюк... — С. 25; Гуржій І. О. Устим Кармалюк: історико-біограф. нарис / І. О. Гуржій, О. С. Компан. — Київ, 1960. — С. 38.

50 Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп. 1, спр. 1294, арк. 177.

51 Там само, арк. 80.

14 червня 1823 р. У. Карманюка відправили до Сибіру. Єдиним джерелом, яке дозволяє відтворити життя на заслання, є власні показання, датовані 17 червня 1827 р. Він повідомив, що перехід до м. Тобольська тривав майже рік (ймовірно, до березня – квітня 1824 р.). По прибутті Устима призначили на роботу на винокурний завод у місті Ялutorовськ. Попрацювавши три місяці, він здійснив невдалу втечу, після чого був переведений до мідяного заводу. Однак там затримався лише на тиждень, знову втік і попрямував на Поділля. Це завершує черговий період життя, який коротко можна охарактеризувати як становлення асоціальної поведінки в структурі особистості ватажка подільських розбійників.

Втеча У. Карманюка могла статися в червні – липні 1824 р. Принаймні, за його показаннями в Летичівському повітовому суді у червні 1827 р. з моменту втечі до прибуття в Київ минув рік. Тут Карманюк придбав пару коней з возом і певний час чумакував між Києвом і Бердичевом. Припускаємо, що до Києва він дістався не пізніше травня – червня 1825 р., бо з його свідчень, з моменту прибуття на Поділля минуло два роки⁵². Діставшись улітку 1825 р. Поділля, він переховувався в євреїв Юдки з Луки-Новокостянтинівської Літинського повіту і Мордки з Вовковинець Летичівського повіту, за що першому привів чотири вкрадені воли, а другому приніс лисячу шубу, полотно, мотки шерсті тощо, украдені в с. Овсяниках у шляхтича Хмелевського⁵³. В містечку Вінківці Ушицького повіту познайомився зі шляхтичами Анастасієм Чарномським та Яном Глембоцьким, з якими спільно займався крадіжками та продажем коней.

Перші згадки про дії нової ватаги, створеної У. Карманюком, відносяться до липня 1826 р. Ними здійснено розбійний напад у ніч з 17 на 18 червня на трактову корчму с. Буцневе Летичівського повіту, під час якого вбито селянина – сторожа корчми, поранено шляхтича, який ночував там, а двох євреїв-корчмарів «поколото» списами⁵⁴. Вночі з 29 на 30 червня здійснили розбійний напад на пасіку в хуторі Дроздовому біля с. Козачки і жорстоко побили пасічника Ф. Повха та його дружину⁵⁵.

Важливою є інформація щодо дій ватаги у червні-липні 1826 р. зі свідчень одного зі спільників – вихреста Василя Добровольського⁵⁶ напад на корчму у Буцневому, вбивство сторожа, розбійні напади на пасіки біля сіл Козачки Летичівського та Іванівці Літинського повітів були здійснені У. Карманюком, І. Сотничуком і М. Барщуком. Крім цього у с. Старих

52 D-r Antoni J. (Rolle) Opryszek... – S. 193.

53 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 93; Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 1, арк. 12зв.

54 Там само, арк. 13.

55 Там само, ф. 120, оп. 1, спр. 1447, арк. 2.

56 Там само, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 2, арк. 63-65зв.

Нетечинцях Летичівського повіту У. Карманюк, Й. Серветник (Покотильчук) і А. Шиманський здійснили пограбування корчмаря Мошка.

У листопаді 1826 р. ватага здійснила ряд крадіжок з помешкань селян: продукти, одяг і худобу в с. Козарівки Летичівського повіту у Вакули Помора; одяг і продукти з комори Григорія Фігнера з с. Старих Нетечинців. За свідченнями останнього засідателю Летичівського повітового суду Кондрацькому (від 12 січня 1828 р.) крадіжка сталася вночі, а сума збитку становила 70 руб. сріблом⁵⁷.

Ватага здійснила розбійний напад на помешкання селянина Василя Гуменюка (80 років) у с. Шершні Літинського повіту. Нападників було четверо, озброєних двома рушницями і нагаєм: двоє знаходилися на варті, а двоє катували господаря і його дружину (40 років). Забравши зі скрині 20 руб. сріблом, одяг (дві свитки, кожух, дві хустини, пару чобіт, дві сорочки) і сокиру, злочинці втекли⁵⁸. Внаслідок дій розбійників на межі Летичівського, Літинського і Могилівського повітів сільським економіям наказали створювати групи селян для затримання У. Карманюка як небезпечного розбійника та втікача з каторги.

В ніч з 21 на 22 листопада здійснено розбійний напад на корчму Лейзера Шлимовича за 2 км від с. Сахни Літинського повіту, а з 24 на 25 листопада в Комарівцях пограбовано будинок шляхтича Петра Островського (60 років), посесора частини села. Потерпілі зазначали, що було троє нападників, озброєних рушницею і дрюками. Тактика подібна до попередніх: всіх пов'язали, а потім випитували про схованку грошей. Н. Островська в проханні до Миколи I від 30 липня 1827 р. зазначила, що її чоловік після тортур невдовзі помер, а збиток від грабунку склав 300 руб. сріблом, 3 руб. міддю та речей на 160 руб. сріблом⁵⁹.

3 грудня 1826 р. по червень 1827 р. в документах інформація про активні дії ватаги відсутня, що, на наш погляд, свідчить або про їх переховування, або здійснення крадіжок, які не набували особливого розголосу. З показань У. Карманюка 13 грудня 1831 р. з'ясовується, що місцями схову стали єврейські корчми в Ходаках і Нетечинцях, у м. Ново-Костянтинів Літинського повіту та помешкання заможних селян Блажкунів у с. Нова Синява, з якими спільно займалися крадіжками і продажем коней. Відомо, що певна частина награвованого зберігалася в селянина Нового Майдану Ілька Петрова (Сотничука) – однодворця А. Барського, за що той отримував частину награвованого⁶⁰. Деякі речі Устим подарував за надан-

57 Там само, т. 4, арк. 162; Там само, т. 6, арк. 80-81зв.

58 Там само, т. 3, арк. 193-194зв.

59 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 128-129.

60 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 2, арк. 61.

ня інтимних послуг шляхтянці М. Добровольській⁶¹. Також відомо про продаж краденого коня соцькому с. Снитівка за 1 руб. сріблом, що слід розцінювати як своєрідний хабар представнику влади за потурання в торгівлі краденою худобою та регулярних переховуваннях у місцевого шляхтича О. Вітвіцького⁶².

Особливої уваги потребують обставини арешту У. Карманюка, В. Добровольського та І. Сотничука у с. Кальна Деражня 17 червня 1827 р., оскільки в історичній літературі воно подається дещо тенденційно. Зокрема, Ю. Ролле зі зрозумілих причин перебільшував вправність поміщика Ф. Янчевського, шляхтичів Качковського і Малішевського та надмірну боягузливість місцевих селян⁶³. Виходячи з протилежних ідейних міркувань, радянські дослідники А. Хвиля та І. Гуржій, підтримуючи провідну роль в арешті карманюківців надуманого «загону шляхти», відверто замовчували участь у цій акції селян⁶⁴.

Арешт стався через зраду шляхтича Антонія Ольшевського, який запросив ватажка зі спільниками до себе, щоб домовитись про чергову крадіжку коней. Свідчення 24 селян с. Кальна Деражня (11 з них брали безпосередню участь в арешті) дозволяють детально реконструювати події. Найактивніше допомагав арештовувати ватажка (біг до хати, скрутив, поваливши на підлогу) Х. Романюк (73 роки), у свідченнях якого наводиться звернення У. Карманюка до селян: «Почему вы не вяжете их (то есть, помещиков) за то, что они вас притесняют»⁶⁵. Саме цей момент займав центральне місце в обґрунтуванні радянськими істориками тези «антифеодальності руху» Устима Карманюка. Однак при детальнішому розгляді зрозуміло, що це був не усвідомлений заклик, а швидше вигук відчаю. Підсилює сумніви й те, що слідчі не загострили уваги на цьому важливому моменті, що опосередковано свідчить: судові чиновники не сприймали дії ватажка та його спільників як такі, що спрямовувались на розхищення основ існуючого ладу.

Після арешту карманюківців відвезли в Летичівську в'язницю, де почалось попереднє слідство. За інформацією У. Карманюка вже 17 червня 1827 р. були арештовані його співучасники О. Вітвіцький та І. Вишнівський⁶⁶. Ватажок викрив ще двох прибічників – А. Чарномського (с. Буша Ямпільського повіту) і О. Глембоцького (с. Охрімівці Летичівського по-

61 Там само, арк. 63-68.

62 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 146.

63 Ролле А. Кармалюк... – С. 520-521.

64 Хвиля А. Устим Кармалюк... – С. 26; Гуржій І. О. Народний герой – Устим Кармалюк... – С. 25.

65 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 108.

66 Там само. – С. 92, 99.

віту), з якими займався крадіжками і продажем коней⁶⁷. Проте шляхтич А. Чарномський 29 липня 1827 р. звинувачень не визнав, а на очній ставці з У. Карманюком вони один одного «не впізнали»⁶⁸. Причина стає зрозумілою пізніше (лише 7 січня 1831 р.), коли Карманюк зізнається, що відмова була зумовлена хабарем у розмірі 50 копійок сріблом від батьків-поміщиків А. Чарномського⁶⁹. Однак, визнаючи здійснення крадіжок, У. Карманюк і п'ять його спільників навіть після умовлянь священника та обвинувачень потерпілих відкидали будь-які звинувачення щодо участі в грабежах та розбійництві⁷⁰.

Значний інтерес викликає «бунт» У. Карманюка, В. Добровольського і І. Сотничука 8-11 грудня 1827 р. у Літинській в'язниці⁷¹. Подія набула значного розголосу в радянській історіографії, яка трактує її як повстання, замовчуючи дійсні причини. Близьким до істини був Ю. Ролле: приводом стала відмова в любовних побаченнях У. Карманюка з М. Добровольською⁷². Сама М. Добровольська притягнута до слідства за перелюб (в документах — «блудодеяние») з У. Карманюком і двома його спільниками та отримання деяких награваних речей⁷³. В. Добровольського і І. Сотничука для остраху було закуто в кайдани, а самого ватажка, всупереч офіційній забороні, взято на ланцюги⁷⁴.

Згодом рішенням Подільського головного суду відбулося зменшення або й цілковите виправдання притягнутих до слідства осіб. Так, В. Добровольському і І. Сотничуку міра покарання була зменшена із 101 до 50 ударів батоном і заслання на каторжні роботи до Сибіру; І. Вишнівському заслання відмінили і відправили на місце проживання в м. Снитівка під нагляд місцевої влади; М. Добровольську замість 25 ударів кнутом і заслання до Сибіру покарали 50 ударами батоном і відправили до місцевої римсько-католицької консисторії для визначення їй церковної спокути, після чого повернули на місце проживання тощо. Чимало осіб залишили без покарання, серед них — М. Вовконюк, В., М. Шаровецький, Г. Цимерман, А. Чарномський, А. Ольшевський, оскільки їх вина не була доведена⁷⁵.

Остаточний вирок, затверджений Подільським губернатором М. Грохольським, міститься у рапорті до цесаревича Костянтина Романова від

67 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 1, арк. 13.

68 Там само, т. 4, арк. 71 та зв.

69 Там само, т. 2, арк. 135.

70 Там само, т. 4, арк. 95зв.-96.

71 Там само, т. 5, арк. 177.

72 Ролле А. Кармелюк... — С. 522-523.

73 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 6, арк. 168зв.

74 Устим Кармалюк: зб. док... — С. 139.

75 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 6, арк. 167-173зв.

12 травня 1828 р., згідно якого з 83 осіб до відповідальності притягнуто лише 9⁷⁶. У. Карманюка та трьох співучасників (В. Добровольського, І. Сотничука й А. Барського) влітку 1828 р. відправили до м. Тюмень Тобольської губернії⁷⁷, а звідти 29 січня 1829 р. – у м. Боровлянка для роботи на гуральні, звідки вже 26 травня він здійснив чергову втечу з наміром пробратись за кордон в Австрію.

Про повернення У. Карманюка на Поділля документи подають суперечливі відомості, що є одним з аргументів на користь твердження про останній період його життя як апогей майстерності в організації розбійних нападів, грабунків і вміння уникати відповідальності за причетність до кримінальних справ, яка набула в цей час ознак професійності. Після чергового арешту в грудні 1830 р. У. Карманюк розповів, що повернувся нібито лише за кілька днів до ув'язнення. Це має суттєві розбіжності зі свідченнями інших⁷⁸. Так, ще 7 червня 1830 р. військовий дезертир з Кальної Деражні Петро Копчук у Летичівському повітовому суді говорив про зустрічі з Карманюком на ярмарках в Меджибожі на свято Богоявлення (6 січня 1830 р.) та в Балті на Зелені свята (25 травня 1830 р.). У. Карманюк називав себе тоді «Головатий» і мав намір пограбувати посесора Ф. Янчевського, щоб помститися за арешт у 1827 р.⁷⁹. Подібна інформація міститься в донесенні самого Ф. Янчевського від 5 червня 1830 р., де він просив надіслати солдат для охорони⁸⁰. Принагідно нагадаємо, що «Головатий» мовою кримінальних злочинців означає «ватажка добре організованої злочинної групи»⁸¹, а згідно «Словаря русских народных говоров» має значення «розумної, тямущої людини»⁸².

Проте поки судові інстанції затверджували вироки, в ніч з 14 на 15 квітня 1832 р. У. Карманюк здійснив втечу з Літинської міської тюрми. Шляхом зіставлення архівних джерел можна реконструювати діяльність У. Карманюка за 1832-1835-і рр., а окремі події з'ясувати з достатньо високим ступенем вірогідності. З показань сина У. Карманюка Остапа від 29 грудня 1833 р. дізнаємося, що протягом півроку – від Зелених свят (26-28 травня) до Пилипового посту (15 листопада) 1832 р. – батько чотири

76 Центральний Державний архів України в Києві, ф. 444, оп. 2, спр. 30, арк. 344-345.

77 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 161; Тобольська філія Державного архіву Тюменської області, ф. 330, оп. 17, спр. 25, арк. 23 та зв.

78 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 161-162.

79 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 982, арк. 5зв.-6зв.

80 Там само, арк. 5 та зв.

81 Толковый словарь уголовных жаргонов / сост. Ю. Дубягин, А. Бронников и др. – Москва, 1991. – С. 41.

82 Словарь русских народных говоров / сост.: А. Ф. Марецкая, И. А. Попов, О. Г. Порохова и др.; редактор Ф. П. Сороколетов; гл. редактор Ф. П. Филин. – Ленинград: Наука, 1970. – Вып. 6. – С. 303.

рази навідувався додому⁸³. Остання зустріч сталася в ніч з 6 на 7 січня 1833 р., коли Устим сказав: «Добре дити, що с вами побачився, бо не знаю чи больше увижусь. Треба выбиратись в дальшый край».

Ряд справ, до яких причетний У. Карманюк, з'ясовуються на підставі допитів його співників. Серед них виділимо напад на орендаря трактовий корчми у с. Васютинці та пограбування корчми і крадіжка з оселі орендаря млина в с. Багринівці в Літинському повіті⁸⁴. В ніч з 22 на 23 вересня 1833 р. ватага у складі 10 осіб, озброєних рушницею, двома пістолетами та двома списками, скоїла розбійний напад на корчму біля с. Біличин Могилівського повіту. Серед потерпілих був відставний чиновник 14 рангу З. Перетяткевич, який разом зі слугами зупинився на ночівлю. В них відібрали 45 руб. сріблом, одяг та четверо коней. Коли ж візник М. Ратушняк (23 роки) хотів утекти, його вдарили списом⁸⁵.

Невдовзі декого зі співників заарештовують і на певний час активність ватаги вщухає. 23 жовтня 1833 р. кількох учасників помітили в с. Новий Майдан Летичівського повіту, зокрема, дезертира М. Барщука. Але оскільки вони мали рушницю і два пістолети, то зібрані для переслідування беззбройні селян не наважились на арешт, боячись за власне життя⁸⁶.

Резонансною подією став напад в ніч з 1 на 2 листопада 1833 р. на корчму в с. Галузинці Летичівського повіту. Напередодні сюди приїздив Кость Заворотний, який під виглядом продажу сіна дізнався про наявність у корчмаря грошей. У нападі крім У. Карманюка, М. Барщука та Г. Баранецького були задіяні селяни Каричинець Шляхових К. Заворотний (45 років), С. Волощук (40 років) та В. Галунюк (25 років). Особлива увага та прискіпливість розслідування цієї події обумовлені тим, що жертвою пограбування стала сім'я відставного підполковника російських військ Гілярія Дембіцького, який з дружиною та трьома малолітніми дітьми зупинився в галузинецькій корчмі переночувати.

Зауважимо, що в історіографії згадана подія традиційно тлумачилася як запланована акція проти представника воєнної еліти царату. А згадуючи факти нападів на Перетяткевича та Дембіцького, робилися узагальнення про напади на «чиновників» та «офіцерів»⁸⁷ без жодного застереження, що названі епізоди були поодинокими, до того ж обоє потерпілих знаходилися у відставці⁸⁸. Лише напад на Галузинецьку корчму та пограбуванням дворянина Г. Дембіцького призвів до більш рішучих заходів (розшуки і

83 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 11, арк. 136-141.

84 Там само, т. 12, арк. 7-10.

85 Там само, т. 12, арк. 113зв.-114.

86 Там само, т. 1, арк. 47.

87 Хвиля А. Устим Кармалок... — С. 17.

88 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 11, арк. 49-52.

облави) з боку місцевої влади. Про цей випадок Летичівським нижнім земським судом було донесено навіть Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернатору В. Левашову⁸⁹. Вже 5 та 6 листопада 1833 р. кілька членів ватаги були затримані, при них виявили речі потерпілих, а під час допитів впіймані зізналися, що були разом з У. Карманюком, якого спільники називали «Батюшкою»⁹⁰. Це прізвисько могло бути або шанобливим зверненням до старшої за віком людини, або означало, згідно зі словником Б. Грінченка, «бути начальником, діяти в якості батька», іншими словами бути господарем у домі, замість батька керувати всіма⁹¹.

В ході слідства з'ясувалася доволі цікава деталь, що характеризує стосунки між учасниками ватаги і може ілюструвати питання поділу експропрійованого майна. Під час грабунку зникла скринька з грошима офіцера, де містилося 400 золотих червінців, 200 руб. сріблом та 175 руб. асигнаціями. Останніми, хто тримали її в руках, були каричинецькі селяни К. Заворотний і С. Волощук, які швидко зникли з місця події. Як свідчили члени ватаги, М. Барщук нахвалявся позбавити життя нечесних побратимів. У. Карманюк погрожував «пальцы будет стеклом стругать»⁹². Про шахрайство висловлювався й орендар комаровецької корчми Бейриш Зейлікович, якому ватага не раз збувала грабовані речі: «Вы старые блаты, а дурни. Шкатулку содельники взяли: Кость и Савко, а вам ничего»⁹³. Але знайти зниклі гроші не вдалося навіть слідчим.

3 грудня 1833 р. до липня 1834 р. у документах немає жодної згадки про дії У. Кармалюка, окрім заяви колишніх співучасниць Анни Зелінської та Марії Остапнюкової від 5 липня 1834 р., які, перебуваючи в тюрмі та довідавшись про появу в «тутешніх місцях» Устима, просили відпустити їх на волю в с. Комарівці, обіцяючи посприяти його арешту⁹⁴. Однак ініціатива не була підтримана, бо ніхто не погодився дозволити їм в такий спосіб уникнути заслання на каторжні роботи⁹⁵.

Особливої уваги заслуговує останній рік в житті У. Карманюка, адже в історичній літературі мало інформації. Зазвичай згадується лише напад на поміщицю с. Красносілки Магдалену Паплінську та про намір пограбувати панів с. Каричинець-Шляхових Волянського і Кузьминського⁹⁶.

89 Селянський рух на Україні. 1826-1849р.р.: зб. док. і матер. – Київ, 1985. – С. 118-119.

90 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 7, арк. 102-103зв.

91 Словарь української мови / за ред. Б. Д. Грінченка: В 4-х томах. – Київ, 1907-1909. – Т. 1. – С. 33.

92 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 10, арк. 28-35.

93 Там само, т. 9, арк. 43зв.

94 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 194-195.

95 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 17, арк. 187-188.

96 Гуржій І. О. Народний герой... – С. 19; Устим Кармалюк: зб. док... – С. 294; Якимович С. Устим Кармалюк у судових актах... – С. 132-133.

Насправді в ніч з 12 на 13 серпня 1835 р. було здійснено останню гучну справу – напад на посесорку М. Паплінську, яка лише за 3-4 доби до нападу прибула в Красносілку. Слідством встановлено, що діяли троє людей, одягнених по-шляхетськи, та троє євреїв (насправді четверо). Вони зачинили Паплінську разом з донькою та сестрою в коморі, туди ж зібрали дворових селян, погрожуючи всім смертю. За свідченням селянки Федори Гурмової, коли Паплінська почала благати, щоб грабіжники залишили їм хоч що-небудь з одягу, один з них – П. Копчук – вдарив її прикладом рушниці в груди⁹⁷. Під час грабунку розбили валізу з гроши-ма. Нападники залишили навіть зброю і кинулися їх збирати. Скориставшись нагодою, М. Паплінська з сестрою вибігли і покликали на допомогу. Це стало сигналом до втечі розбійників. За описом пограбованого майна потерпіла втратила грошима 400 рублів сріблом, 160 золотих червінців, 150 рублів асигнаціями, а також 47 предметів, що оцінюється приблизно в 4406 руб. асигнаціями⁹⁸.

Летичівський повітовий суд наказав управляючим провести розшук підозрілих осіб та вкрадених речей⁹⁹. Вже 15 серпня слідча комісія затримала шістьох міщан м. Деражні – Лейбу Фурмана, Меєра Гофштейна, Іцка Корфа, Сруля Кіпермана, Гершка Хусіта та Гершка Співака як підозрюваних у розбії¹⁰⁰. Однак жоден з них на допитах ні в чому не зізнався. Факт співучасті деражнянських міщан-євреїв вимагає додаткового висвітлення, адже в історичній літературі, принаймні з 30-х рр. XX ст., завжди підкреслювався своєрідний інтернаціоналізм У. Карманюка. На нашу думку, такі взаємини завжди мали прагматичний і взаємовигідний характер: за матеріальну винагороду євреї-міщани надавали притулок особам, що знаходилися поза законом, переховували, скуповували і збували крадене, надавали інформацію щодо потенційних жертв. Так, нами виявлені свідчення 40 селян-християн і 12 міщан-їудеїв Деражні, які притягувалися слідчою комісією для характеристики підозрюваних: усі свідки зауважили негативне ставлення, відзначали багаторазові перебування під слідством за крадіжки, а про С. Кіпермана повідомили, що він має зв'язок зі злочинцями, які йому підкоряються¹⁰¹. Мешканці Деражні просили судових чиновників не повертати згаданих євреїв на місце проживання¹⁰². До речі, про Деражню, як місце збуту краденої худоби міститься

97 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 19, арк. 10-15.

98 Там само, арк. 45-46.

99 Устим Кармалюк: зб. док... – С. 201-202.

100 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 19, арк. 18.

101 Там само, арк. 159-163зв.; Там само, т. 20, арк. 8-11зв.

102 Там само, т. 11, арк. 62-63.

згадка в автобіографії подільського історика Юхима Сіцінського саме у зв'язку з діями в околицях Устима Карманюка¹⁰³.

У ході пошуків громада в с. Кальна Деражня впіймала П. Копчука. Свою участь в пограбуванні він заперечував, але зізнався в скоєнні чотирьох крадіжок та збуті краденого євреям Деражні¹⁰⁴. Проте 20 серпня 1835 р. під час очної зустрічі з потерпілими, «сильно зблід, втратив присутність духу, тривалий час залишаючись не в собі, не міг слова промовити»¹⁰⁵. Зрештою, 25 серпня під тиском доказів П. Копчук в усьому зізнався. З У. Карманюком та А. Словінським їх звів 9 серпня 1835 р. деражнянський міщанин Сруль Кіперман – «протектор, покровитель злодіїв і блатний, тобто друг злодіїв»; навів слова-повчання С. Кіпермана: «Що ти так сам ходиш. Об'єднайся з іншими хлопцями, подібними до себе, розвідай у кого є гроші і обікради. А якщо добре скористаєшся грошима або речами, то знайдеш друзів, котрі тебе підтримають». До ватаги приєдналися ще четверо міщан-євреїв (Х. Фалик, М. Гофштейн, Л. Фурман та І. Корф), яких Карманюк нібито вже знав, та домовилися здійснити розбій¹⁰⁶. Спочатку для нападу обрали помешкання ксьонза с. Новосілка Летичівського повіту, але за намовлянням євреїв поїхали в Красносілку, де від орендаря корчми Лейби Дорфмана дізналися про Паплінську. Після грабунку майно відвезли на зберігання та реалізацію до С. Кіпермана, а У. Карманюк взяв собі лише «желетку, пряжку, зроблену у вигляді хреста, перстень, шалик чорний хороший і кілька хусток»¹⁰⁷.

Петро Копчук розповів і про крадіжку (продукти харчування, одяг та 7 рублів 70 копійок сріблом), вчинену ватагою з 15 на 16 серпня в поміщика Каричинець-Шляхових Яна Волянського, коли гроші знов-таки забрав У. Карманюк, а речі поділили між співучасниками. Однак цікава не стільки крадіжка, як те, що своїм зізнанням П. Копчук викрив селянина Прокопа Процкова, в якого певний час переховувалися¹⁰⁸. Останнього арештували, а згодом зі свідчень дружини Олени стало відомо, що У. Карманюк і А. Словінський протягом останніх трьох тижнів тричі заходили до неї і наказували ні в чому не зізнаватися, пообіцявши, що чоловік вийде на волю. Залишається невідомим, чим викликана така надмірна самовпевненість ватажка: або наявністю певної корупційної домовленості з кимось з судових чиновників, або, найімовірніше, знанням чинного законодавства,

103 Сіцінський Ю. Про обставини мого життя / Ю. Сіцінський // Подільське братство. – 1993. – №3. – С. 26-27.

104 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 19, арк. 114-120.

105 Там само, арк. 134-135.

106 Там само, арк. 169-171зв.

107 Там само, т. 22, арк. 65.

108 Там само, т. 19, арк. 117.

за якими підозрюваного без власного зізнання або достатньої кількості показань свідків не могли притягувати до суворой відповідальності.

Ватажок наказав Олені влаштувати зустріч з місцевим селянином Юрком Шайдюком та висловився про намір обікрасти селянку Гнатючку, що й зробили вночі з 8 на 9 жовтня 1835 р.¹⁰⁹. Цей факт є одним з небагатьох, який знаходить пряме підтвердження у фольклорних джерелах. Зокрема, в записках українського історика, етнографа і фольклориста, співробітника ВУАН Сергія Якимовича, здійснених у ході етнографічної експедиції в Летичеві та Каричинцях-Шляхових у 1925 р., в переказі-спогаді доньки потерпілих Хими Зозулі (86 років) детально передається навіть опис краденого. Однак С. Якимович зауважив, що Карманюк звів певні рахунки з матір'ю Х. Зозулі, бо вона нібито відгукувалася про нього негативно, тому він мав намір її «підкувати»¹¹⁰.

Крадіжка в Гнатюків стала останньою справою У. Карманюка. Нада-на Оленою Процковою інформація дозволила місцевій владі влаштувати засідку, під час якої, як відомо, в ніч з 9 на 10 жовтня 1835 р. шляхтичем Федором Рутковським (18 років) здійснено смертельний постріл. Тіло ватажка ще протягом трьох діб пред'являли для упізнання. При вбитому знайдено деякі речі М. Паплінської, карабін, заряджений картеччю, пістоль французький і піка, на шиї виявлено золотий тьмянний хрестик, кольорову хустку, а в кишенях — дамські ножиці, мішечок з маленькими цвяшками, які використовуються чоботарями тощо¹¹¹. Остання знахідка, на нашу думку, може свідчити, що Устим Карманюк міг не стільки займатися дрібним ремонтом взуття, скільки використовував цвяхи для тортур, згадки про що містяться у фольклорі¹¹². На другий день після загибелі селянами Каричинець-Шляхових у stodolі викрито яму-схованку, де Карманюк перебував останні тижні. Серед виявлених речей привертають увагу декілька видів тканин — близько 28 аршинів, прядиво, два полотняних мішки, мотузки, діжечка з сиром, горщик із маслом, пляшки з вином, а також «зуб» від борони і залізний ніж¹¹³.

Отже, з сер. 20-х років XIX ст. У. Карманюк остаточно сформувався як непересічна особистість карного світу. Він став незаперечним лідером у колі «побратимів по ремеслу», безкомпромісним у стосунках з оточую-

109 Там само, т. 22, арк. 59 зв.

110 Якимович С. На місцях останніх днів Кармалюка... — С. 59-60.

111 Устим Кармалюк: зб. док... — С. 211-212.

112 Народ про Кармалюка: зб. фольклорних творів / упоряд. В. І. Тищенко. — Київ, 1961. — 276 с.; Якимович С. На місцях останніх днів Кармалюка... — С. 61; Гнатюк В. Словацький опришок Яношік в народній поезії // Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. Вид. 2-е. — Київ, 1966. — С. 118-120.

113 Держархів Хмельницької області, ф. 197, оп. 2, спр. 217, т. 21, арк. 69.

чими, його вчинки – рішучими, сміливими, навіть зухвалими. Відповідно, дещо змінилася і тактика дій: порівняно з попереднім періодом, збільшується кількість безпосередніх співучасників Карманюка, більш гучними стають справи, дещо розширюється їх територіальна локалізація.

Виникнення та тривале існування на заході Подільської губернії соціального феномену, пов'язаного з іменем Устима Карманюка, зумовлене багатьма чинниками, пріоритетними серед яких, безумовно, є не лише соціально-економічні та політичні (кріпацтво, рекрутчина тощо), але й причини суб'єктивного, особистісно-психологічного характеру (обставини життя, потреба в засобах існування, бажання легкого збагачення тощо). Ватага У. Карманюка була неоднорідною, на різних етапах до неї входили особи, які за соціальним походженням належали до селян, шляхти, міщан і духовенства. Однак за соціальним статусом переважають декласовані маргінальні особи (дезертири, втікачі з місць позбавлення волі, місцеві крадії, п'яниці тощо), більшість з яких, переслідувала власні корисливі цілі. Саме вони протягом 1813-1835 рр. відігравали провідну роль й склали найближче оточення ватажка. Що стосується кількісного складу, то спостерігаємо певне збільшення: у 1813-1822 рр. безпосередніх співучасників було лише 13 (причому, окремі вчинки здійснювалися групою по 3-4 чоловіки), у 1825-1827 рр. – 26 осіб, а у 1830-1835 рр. – близько 50 (деякі напади нараховують до 10 учасників).

У територіальній локалізації можна помітити певну динаміку: на початковому етапі (1813-1822 рр.) задіяні лише кілька сіл Літинського та Летичівського повітів, згодом центр залишається тут, але охоплюються окремі населені пункти Могилівського, Ушицького, Ямпільського, Вінницького і Брацлавського повітів. Починаючи з 1825-1826 рр. і особливо у 1830-х рр., регіон дії опришків, очолюваних У. Карманюком, переважно включав у себе населені пункти на межі трьох повітів – Летичівського, Літинського та Могилівського¹¹⁴. Разом з тим були поодинокі випадки своєрідних рейдів на південь Волинської (Житомирський повіт) та Київської (Бердичівський повіт) губерній та в Бессарабію, які пов'язані виключно з крадіжками та реалізацією худоби. Проте Летичівський повіт протягом всього часу з березня 1813 до загибелі У. Карманюка 10 жовтня 1835 р. залишався районом найактивніших дій подільського розбійника та його спільників.

Серед жертв карманюківців у 1813-1822 рр. – переважно селяни (24 випадки, з яких 15 – крадіжки, 6 – розбійні напади і по одному – підпал, вбивство та гвалтування). Характерно, що на всі інші соціальні групи припадає лише 11 випадків активних дій: 2 крадіжки і 2 розбійні напади

¹¹⁴ Там само, т. 28, арк. 134 та зв.

щодо міщан-торговців, 3 крадіжки, 1 розбійний напад і 2 підпали щодо представників шляхти та 1 крадіжка щодо представника духовництва. За нашими підрахунками, в період найвищого піднесення розбійницької діяльності У. Карманюка (1825-1835 рр.), мав місце 31 випадок активних дій щодо представників селянства (1 вбивство, 6 розбійних нападів, 24 крадіжки); міщан-торговців — 17 випадків (1 колективне вбивство, 13 розбійних нападів і грабунків, 3 крадіжки); представників шляхти, включаючи службову, чиншову, посесійну, і поміщиків — 22 випадки (1 вбивство, 5 розбійних нападів, 16 крадіжок), а також 4 крадіжки — представників духовенства (римо-католицьке, греко-католицьке і православне). Крім цього виявлено 12 крадіжок худоби (переважно коней), скоєних стосовно невідомих осіб або, за термінологією слідчо-судової документації, «з півніжного корму». Однак вважаємо за потрібне зазначити, що серед жертв нападів у період 1813-1835 рр. представників поміщицького стану лише п'ять: родина Пігловських (2 підпали та одна крадіжка), розбійний напад на помещикання посесора (орендаря) частини села Комарівці П. Островського, розбійний напад на корчму, в якій ночувала сім'я відставного підполковника Г. Дембіцького, розбійний напад на посесорку с. Красносілки М. Паплінську, та дві крадіжки в поміщика частини с. Коричинці Шляхові Івана (Яна) Волянського.

На підставі вивчення формально-кількісних даних можна зробити висновок, що активні дії Устима Карманюка та його співників щодо представників привілейованого стану лише в період з 1825 по 1835 рр. набули більш сталого, хоч нерідко стихійного і далеко не безкомпромісного характеру. До того ж жертвами, як правило, ставали представники чиншової і службової шляхти. Однак тут переважає прихована форма дій — крадіжки, що обумовлено, передусім, не стільки майновими пріоритетами розбійників, скільки легкістю отримання здобичі та порівняною безкарністю за скоєне. Очевидно, саме цим може пояснюватись переважання більш активних дій щодо представників міщан-купців та селянства, які в правовому та соціальному плані були менш захищеними.

Як бачимо, отримані на основі аналізу першоджерел дані про Устима Карманюка та соціальний феномен, з яким пов'язане його ім'я, суттєво змінюють усталені стереотипи і міфологеми, а отже, сподіваємось, що повноцінне звернення до джерел, їх прискіпливе прочитання та неупереджений аналіз стане надійною запорукою для реконструкції подій та об'єктивності у вивченні справжнього У. Карманюка. Вважаємо, що яким би привабливим не був літературний та фольклорний образи легендарного героя, його все-таки необхідно відрізнити від реальної історичної постаті.